

Dr. Fr. Ilešič:

Povest o poslednjih dneh Srbije v XV. veku.

(Menih in hajduk.)

Hodniki naših šol so polni slik, ki nam kažejo srednjeveške Schlösser in Burgen, nemške Ritterje in vojnike.

Ali pa so Slovani, ki niso bili pod nemškim gospodstvom, tudi imeli svoj srednji vek in kakšen je bil ta njih srednji vek, o tem nam ne govori nobena podoba in noben učitelj.

Kvečjemu smo slišali kaj o carju Dušanu in o carju Lazarju, o prvem, da je imel veliko carstvo in velike načrte, o drugem, da je padel na Kosovem. Celotnega obraza jugoslovanskega srednjega veka pa ne poznamo, življenja namreč z vsemi drobnimi potezami in pojavi.

Stojan Novaković, predsednik „Srbske kr. akademije“ in „Srbske književne zadruge“, bivši ministrski predsednik (1908) in prvi srbski delegat na mirovnih konferencah v Londonu, je izdal zdaj povest „Kaludjer i hajduk“ (Menih in hajduk),¹ da bi opisal srbsko življenje v srednjem veku v čim vsestranejši obliki. Pisateljeva namera je torej bila vseskozi le znanstveno-poučna in ne beletristična — sam to izrecno izjavlja in se ne smatra za pripovednika, dasi se je v mladih letih, t. j. pred petdesetimi leti klanjal tudi muzam — a oblika povesti se mu je po pravici zdela najprimernejša za populariziranje zgodovinskega znanja.

Pokojni Aškerc bi vzel knjigo z velikim zanimanjem v roko. Njegov „Poslednji Celjan“ bi se mu družil z „Menihom in hajdukom“. Zakaj tu pa tam gre za turško-srbske dogodke neposredno pred l. 1456. S tretje strani bi dogodke pojasnjeval hrvatski pisatelj Juri Šporer s sicer neuspelo dramo „Car Murat II. i republika dubrovačka“.

Takrat je bila Srbija, kljub obema bitkama na Kosovem, vsaj na videz še samostalna država na robu turškega carstva, tako nekako, kakor so imeli stari Rimljani ob svojih mejah razne „socios et amicos“. Vladarji srbski so se zvali „despoti“, t. j., „gospodje“. Despot Juri (Gjuragi) Branković ima svoj sedež v Smederevu ob Donavi, iztočno od Belgrada.

Pa središče in glavno pozorišče Novakovićeve povesti ni pokrajina belgrajska, marveč okraj topliški, na južnozapadni meji dosedanje Srbije, zapadno od Niša in Kruševca, tja proti Kosovemu in

¹ Knjigarna S. B. Cvijanović, Belgrad. 8°. 296 str. Cena 3. K.

Mitrovici, v krajih torej, kjer so bili začetki srednjeveške srbske države in nje glavna verska svetišča (Studenica, Žiča, Gračanica, Dečani itd.). V Toplici (sedaj Kuršumlija) je Štefan Nemanja začel svoje delo za ujedinjenje Srbije. Samostan Sv. Nikole pri Beli cerkvi je zgradil Nemanja. Po narodni tradiciji je v Prokuplju, glavnem kraju topliškega okraja, stoloval stari Jug Bogdan, tast carja Lazarja.

Srbija čuti, da ji kmalu povsem preneha nje navidezno življenje. Eni se v tej pogibelji oklepajo Ogrske in njenega Janka Sibinjanina, drugi se rajši klanjajo silnemu carju turškemu, ki stoluje v Odrinu (Drinopolju). Od iztoka preti islam, od zapada pa katolicizem rimskega papeža.

Mara, hči despota Gjurgja, je iz političnih vzrokov postala žena sultana Murata. Despot je po bitki pri Varni in na Kosovem zaveznik sultanov, in to tem rajši, ker je vsled osebnih nasprotij in iz kulturne bojazni sprt z Jankom Sibinjaninom. Maro je Murat visoko cenil; vzgojila mu je carjeviča Mehmeda, ki ji je otroški nežno vdan, politično pa že rano sanjari o Carigradu. Ko je Murat umrl, je despot poslal svojega velikaša iz Toplice Vitomira Gvozdenovića, da se pokloni novemu sultanu; ob tej poklonitvi je novi sultan tudi dovolil, da se vdova Mara vrne v Srbijo ter ji prepustil ozemlje manastira Svete Bogorodice pri Beli cerkvi v Toplici zapadno od Niša in mesta Leskovca. Gvozdenović je v turški rezidenciji Odrinu imel več znancev, med njimi Ibrahim-beja, ki ga je nekoč celo tajno posetil; bil je ta topliški velikaš za oportunistno politiko neizogibnosti turškega gospodstva, političen turkofil, in to tem laže, ker je bil verski precej indiferenten. Njegov sin Kojadin je bil po čudi sličen bolj materi, zamišljen, nagnjen k samostanski askezi ter učenec veleizobraženega arhimandrita v manastiru Sv. Nikole pri Beli cerkvi, Kalistrata; prijateljeval je z Dragošem Pletikosićem, veselopodjetnim sinom malega plemiča Pletikosića, takisto učencem arhimandrita Kalistrata. Čim bolj je prevladovalo uverjenje, da je turško carstvo neizogibno, tem bolj se je v srbski državi širilo brezpravje vlastelinsko; dočim Kojadina skrbi, kdo bo naslednik vrednemu Kalistratu, ko ta umre, hoče Dragoš postati — sredi zemeljske brezpravnosti — „pravica božja“ na tem svetu ter čuvati pravdo z mečem v roki, ker je ne brani zakonita oblast. Med tem je prišel čas, ko je morala srbska armada na pomoč Turkom pred Carigrad. Stari Gvozdenović je takrat nenadno izginil. Za pašaluk v Kruševcu je bil pripravljen, se poturčiti ter je Turkom kratkomalo svetoval, naj bi se naslanjali na srbsko plemstvo, ki ga morejo s privilegijami pridobili zase, ne

na narod. Med tem je Carigrad (1453) padel in sultan Mehmed je mislil na daljnja podjetja, zlasti na Ogrsko; v to svrho je zahteval, naj mu despot Gjuragj popolnoma odstopi vso južno Srbijo in mu za armado odpre pot do Donave. Ta zahteva je osokolila i despota, da se je odločil na odpor ter mobiliziral vojsko proti Turkom. Sultanova armada pa je zmagovito prodirala preko Pirota; Gvozdenović, ki se je bil povsem poturčil, je Turkom sam izročil svojo Toplico (kot Mustafa paša), češ, da hoče deželo očuvati pustošenja. Končno pa takrat sreča sultanu ni bila mila; zakaj despot je del njegove armade porazil pri Smederevu, Sibirjanin Janko pri Kruševcu, a tudi na jugu se Turkom na nekaterih mestih ni godilo dobro. Pa prevrtljivi in nezanesljivi Janko se je kmalu zopet umaknil na Ogrsko ter s tem razbil vse nade v nadaljnje uspehe. Spricho tega je Kojadin mislil, da bo odsle mogoče služiti domu le v cerkvi, ter se je pokaludjeryl. Despot se je zaman udeleževal krščanskega sabora v Gjuru, kjer so medsebojne razmirice in protivnosti pravoslavju onemogočile vsak skupni in jaki nastop proti Turkom. Ko je tako vse padalo, je sklenil Dragoš postati „despot v gori in na potu za podle ljudi, za odpadnike, za varalice, za nasilnike“, vršitelj sodbe božje in narodne. Mehmed je pač zavzel vso južno Srbijo, a od Belgrada sta ga odbila Janko Sibirjanin in Kapistran; žal, da zmaga zopet ni bila izrabljena. Leta 1456. je despot Gjuragj umrl; zadespotoval je njegov sin Lazar. Ker niti v despotovi rodbini ni bilo enotnega naziranja o nadaljnji smeri srbske politike, je carica Mara sklenila, da se vrne k svojemu posinku Mehmedu. Kaludjer Kojadin, ki je postal naslednik Kalistratov, jo poprosi, naj si izposluje pri sultanu zemljo ob cesti na Sveto goro zapadno od Sereza, da bo to zavetišče svetogorskim in jeruzalemskim romarjem. Par let pozneje Srbije ni bilo več kot države. V Smederevu ni sedel srbski despot nego turški namestnik.

Zanimalo bi nas vedeti, ali sta arhimandrit Kalistrat in velikaš Gvozdenović zgodovinski osebi. Ljubavni prizori, ki zavzemajo sredi povesti preveč prostora, so dakako izmišljeni.

Pa dejanje v svojih podrobnostih ni v povesti glavna stvar. Važnejše je slikanje onodobnih kulturnih prilik.

Verstvo. Sultan pusti Mari popolno svobodo krščanske vere. Prestolonaslednik Mehmed ji izrečno zatrjuje, da vse, kar so Srbi pretrpeli, ni radi vere, ampak da je to politika, ki vелеva, da mora srbski despot s turškim sultanom živeti v slogi in pokornosti. Državna oblast mora biti ena, vsemogočna, nenadkriljiva; šele pod

krilom take državne oblasti more biti vera svobodna. Niti menihi ne morejo tajiti, da Turki žele se kazati strpljive; „krivo jim je pa, da često zvonimo, da često služimo obrede, nepovoljni so jim krščanski prazniki in zbori“. „Vernost hočem mojemu barjaku“, je rekel sultan, „a v vero se ne mešam. Naj veruje, kar je komu drago v mojem cesarstvu. Jaz hočem veliko carstvo, a veliko carstvo ne more biti ene vere“.

Za arhimandrita je bila pravoslavna vera in srbski narod isto. Bal se je zveze z Ogrsko, ker bi z njo prišla katoliška prevlast in papeška propaganda: katoliki so mu spletkarji, ki vsako pogodbo s Srbijo presojajo, kakor da so se jim Srbi pokorili in se odrekli svoji veri. Ko narodu ni mogoče več očuvati države, se mu mora ohraniti vera; v manastirih treba vedno zanesljivih ljudi; ko opuste manastiri, ko umolknejo cerkve in svečeniki — so Srbi propali.

Blagoslovil je arhimandrit tudi Dragoša, ki se bori za pravdo z mečem, a bolj Kojadina, ki se je pokaludjeril, „da ne propade vera in knjiga, da se obdrži narodno ime brez prekida, da se preko narodne slave ne prostre gosta tema neznanja, da ne obmolknejo v mraku pozabljivosti carji in kralji, junaki in svetitelji narodni“.

Despot je v državi videl glavno oporo verstva, češ, kadar se izgubi država, pojde z njo tudi narodna zavest in vera.

Velika in nedvomna je bila vera v Boga in v zvezo med Bogom in pravico ter istino. Zato so se v težkih in zapletenih slučajih ljudje zatekali k „sodbi božji“; na semanji dan se je pred cerkvijo sodilo z vodo in z ognjem.

Ipak so vlastelini često prehajali na islam, da si s tem zasu-
gurajo politične pravice in privilegije. Bilo je med njimi tudi verski
indiferentnih ali praznovernih, ki so si dali vedeževati po vračaricah.

Izobrazba. Malone vsi izobraženi ljudje so bili ali menihi ali drugi svečeniki. Po posebni široki in globoki izobrazbi srca in duha se je odlikoval arhimandrit samostana sv. Nikole, Kalistrat, mož učenosti, narodne cerkve in ljudomilega demokratizma. Vzgojen v manastiru Studenici, je čital vse, kar je našel v samostanski knjižnici ali dobil od popotnih menihov. Na Sveti gori se je dobro naučil grški in se načital knjig, ki jih v Srbiji ni bilo; enako je bil v študijske svrhe delj časa po raznih samostanih v Srbiji, pri Pri-
zrenu, v Gračanici, v Dečanih, v Banjski, v Žiči, v Manasiji. (Po-
izkušal se je tudi v slikarstvu in v lesorezu.) Ker so se knjige takrat
le prepisovale, je vsakega spisa bilo le malo eksemplarjev ter je
bilo treba potovati, ako si hotel več čitati.

Čitali so se slovanski in grški spisi. Kalistrat je svojima mladima prijateljema grški tekst priče o Aleksandru sproti prevajal, seveda v živi srbski jezik, a pri tem opozoril, da je v knjigah zato stari slovenski jezik, ker se hoče čuvati sveta tradicija slovanskih apostolov.

Bodoči sultan Mehmed čita „Življenje carja Aleksandra Makedonca“ ter se pri tem vpraša, ali ne bi mogel tudi on storiti, kar je storil Aleksander. Čitali pa so to pričo tudi Srbi. Prav prillegalo se je, da so glavni protivniki Aleksandrovi bili Peržani; tako so Bizantinci imenovali Turke. Menih je poleg nabožnih rad čital zgodovinske spise, a plemenit mladenič pripovedke, zlasti apokrifne.

Kakor je na eni strani guslar Milojko bil s svojimi pesnimi takorekoč učitelj zgodovine, je tudi s svoje strani rad zahajal med knjižne načitane ljudi, da čuje in dobi za svoje pesmi nove motive.

Gvozdenović slavi „slavo“ hišnega patrona sv. Tome. Na vzvišenem mestu sedita guslarja, eden je Milojko; ta poje o caru Dušanu, drugi pa o kralju Dečanskem in o boju s Turki; gostje slušajo z melanholično pozornostjo.

Kako so nastale „basni“ o Vukovem izdajstvu na Kosovem? Po žalostnem koncu carja Lazarja je nastala dinastična borba med hišo carja Lazarja in hišo Vuka Brankovića, a ena in druga rodbina je mislila na pomoč turško proti drugi. Ni čuda, da je potem Vuk guslarjem postal izdajica.

Materijelna kultura. V Drinopolje pridejo dubrovniški trgovci, ki imajo tam trajna podjetja. Cele karavane po 300 konj gredo čez Niš tja. Vodil je karavane kapitan, Dubrovčan, zaprisežen od dubrovniške vlade; vozniki so bili na pr. pastirji manastira ob Morači, oboroženi s strelami, mečem in ščitom in s sohami; včasih so karavane prestale cela kreševa s čuvarji šum itd. V Vučitrnu in Prokuplju je Dubrovnik imel svoje trgovske kolonije.

Drugi trgovci zopet potujejo iz Skoplja nekam preko Bele cerkve, morda v Prizren. V Nišu je bilo videti trgovce iz Ogrske.

Obča politična neizvestnost pa je rodila v dušah nemir, ki je škodil razvoju trgovskih poslov.

Rudniki so bili v Trepči in v Novem brdu; tu-le je bila kovnica denarja.

Vneto so vlastelinstva gojila sadjerejo, istotako samostani; v grškem primorju in na Sveti gori se je Kalistrat mnogo tega naučil.

Med je takrat nadomeščal sladkor, ki je bil zelo drag in redek, pa tudi slajši nego dandanes; zato v narodni pesmi: „Slajši je sladkor od meda“. Čebele so se radi tega močno gojile;

čebelarstvo pa je bilo važno tudi radi voska, ker so se voščene sveče rabile v gospodskih hišah in cerkvah. Mnogo brige se je posvečalo sadju (češnje, višnje, jagode, dunje, slive) in mlekarstvu, ker so se iz mleka delale razne sladčice takratne vlastelinske mize.

V topliškem okraju ni bilo mnogo svobodnih ljudi in svobodnjaških sel; prebivalci mest in trgov so bili večinoma svobodni ljudje ali tujci (Grki in Cincari) ali vlastelinski ljudje iz okolice, ki so se odkupili. Sela so bila večinoma jako bedna, tu pa tam so bile hiše postavljene iz brun na debelih temeljačah, ki so se z voli ali bivoli na ravnih krajih mogle na valjarjih dalje povleči. Kadar se je kurilo, se je vsa hiša dimila, kakor se kade visoka brda od megle po toplem dežju. Lastnik zemlje ni bil seljak skoro nikjer; njegov gospodar vlastelin pa ni poznal meje svoji samovoljnosti. Zoper razne zločine je imel že Dušanov zakonik ostre določbe. Kot vlastelinski naseljeniki so kmetje večinoma obdelovali zemljo, a mnogi so bili uljarji (čebelarji), ribarji, psarji (za gojenje lovskih psov) in sokolarji (poleg sokolov so se za lov rabili tudi kragulji). Vrše se veliki lovi.

Z gostbami so se na dirkališčih družile viteške igre: nadstreljevanje „jabolka“, igre na konju (izpuščajoč kalpake in jih loveč, ne da bi padli na tla), dirke peške, metanje kamenov z ram itd. Odmore je polnil gušlar; iz njegovih pesmi se je viteška mladež učila narodne zgodovine.

V najemniški srbski vojski je bilo Nemcev, Madžarov in Vlahov in Italijanov in Srbov. Dočim je Evropa imela še vlastelinsko vojsko, so imeli Turki državno vojsko pod enim komandom. V Kruševcu so Turki iz zvonov lili topove. L. 1455. je Srbija prvokrat slišala grmeti topove, a ti so bili — turški. —

L. 1912. in 1913. se je Turkom „zajam“ (posojilo) povračal. Srbska artilerija je s svojimi topovi zavzela Staro Srbijo in Macedonijo.

Za to priliko je kakor nalašč Novakovičeva knjiga. Srbi jo bodo z zanimanjem čitali ter se spominjali časov, ki so bili — z radostjo! Zakaj srbska povest o sedanjih časih je slavnejša, nego povest o poslednjih dneh Srbije v 15. veku.

Vprašali se bodo morda, ali je imel prav mladi Kojadin, ki je z zbiranjem iz poglobljanjem duševnega življenja hotel ohraniti svoj narod turškega zuluma (nasilstva), ali Dragoš, ki je gospodaril z mečem, kjer ni bilo pravice? Ali je imel prav ka l u d j e r (menih) ali h a j d u k ?

Ne bomo rekli: Le eno je potrebno . . .